

Г. М. МАМЫРБЕКОВА

ҚЫПШАҚ ТІЛДІ ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ОДАҒАЙЛАР

Тіл білімінде өлі тіл қатарына жататын ескі қыпшақ тілінің лексикалық құрамы қалай қалыптасты, жеке тілдерге қандай даму сатыларымен ыдырады, қыпшақ тілдерінің лексикалық сипаты мен морфологиялық белгілері, бір бірінен айырмашылықтары мен ұқсастықтары деген сияқты т.б. көптеген мәселелер төңірегінде ғалымдар тарапынан әртүрлі пікірлер қалыптасқан, бірақ ғылыми түрде нақты тиянақталған жоқ, дегенмен қыпшақтар қайдан шықты, қайда кетті деген сияқты сұрақтарға біршама нақты тұжырымдар да айтылды. Қазақ халқының этногенездік тарихи көздері мен түркі тілдері жүйесіндегі орнын анықтауға байланысты қыпшақтық негізді тарихшылар айқындап, белгілеп берді. Деректерге сүйенсек, оғыздардан кейін (IX–X ғғ.) қыпшақтар билігінің орнауымен Алтын Ордада (XII–XIV ғғ.) қыпшақ тілі ресми әрі әдеби тіл ретінде қолданылған. Осымен байланысты «Дешті Қыпшақ» (Қыпшақтар даласы) деген атаудың пайда болғаны мәлім.

«Көне қыпшақ тілі» терминін ең алғаш қолданған отандық ғалым Н.Сауранбаев еді. Ғалым: «Қазіргі қазақ тілі – көне қыпшақ тілінің жаңа заман кезіндегі жаңа жағдайға байланысты өсіп, өркендеген түрі», – дей отырып, қазақ тілінің бас-қа қыпшақ тілдерінен айыратын негізгі белгісіне дыбыс үндестігін жатқызған. Ғ.Ғ.Мұсабаев қазақ тілінің түп негізі үйсін диалектісі десе, С.А.Аманжолов қазіргі әдеби тіліміз үш жүздің диалектісі негізінде қалыптасты деген пікірлер айтқан болатын.

Қыпшақтардан бұрын тарих сахнасында оғыздардың орны үлкен болғаны мәлім. Сондықтан да болар Алтын Орда дәуірінде пайда болған жазба мұрағаттардың басым көпшілігін ғалымдар оғыз және қыпшақ аралас тілдердің негізінде жазылған деп көрсетеді. Тіпті ғалым Э.Н.Наджип Орта Азия және Алтын Орда жерінде жазылған жәдігерлер тілін бес топқа бөліп қарастырғаны белгілі (ескі түркімен жазба тілі, оғыз-қыпшақ жазба тілі, қыпшақ-оғыздық жазба тіл, түркі тілдерінің з тобына жататын жазба тіл, ескі өзбек әдеби тілі).

Э.Наджиптің бұл таптастыруы тіл тарихын зерттеушілерді үлкен қателікке ұрындырғанын ғалым М.Сабыр өз еңбегінде нақты дәлелдермен көрсетіп, мынадай ұтымды тұжырым ұсынады: «Бұл кезеңдегі мұралардың тілінде оғыз, қыпшақ, ұйғыр элементтері мидай араласып жатыр және олар

диалектілік белгілер ғана. Олардың лексикасындағы ортақтықтар мен ұқсастықтар деңгейі 60-70 пайыз болса, айырмашылықтар көлемі 20-30 пайыздан аспайды. Осындай сәл-пәл ерекшеліктерге бола тұтас тілді жоғарыдағыдай бірнеше тілге жіктеген Э.Наджиптің тұжырымы, біздің ойымызша, құптарлық іс емес. Белгілі ғалымның осындай пікірі кейінгі зерттеулерге әсер еткені соншалық, түркітануда жазба жәдігерліктерді жеке өз ұлтына телу, иемдену әрекеті өршіді. Мәселен, Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хик-метін» бір ғалымдар түркімен тілінде жазылған десе, енді біреулері өзбек тілі тарихымен тікелей байланыстыра қарайды... Әрине «ескі өзбек тілі» бір кездерде болуы әбден мүмкін. Бірақ Орта Азия түріктерінің тілінде туған жазба әдеби мұралардың барлығын (X–XIII ғғ.) ескі өзбек тілінде жазылған деп есептейтін А.М.Щербак пен Э.Фазыловтың пікірлері ешқандай ғылыми тұжырымның аясына сыймайды және тарихи әділеттілікке қиянат» [1, 7-8].

Біздің мақсатымыз қыпшақ тілді ескерткіш-терде (Кодекс Куманикус, Әбу Хайан «Китаб ал Идракли-лисан ал-атрак», Құтып «Хұсрау уа Шырын» және Әбілғазының «Түркі шежіресі») кездесетін одағай сөздерге талдау жасап, қазіргі қазақ тілімен сабақтастығын көрсету.

Одағай сөздер негізінен адамның көңіл-күйін, сезімін білдіру үшін және де бұйыру, ишара білдіру, жеку, жануарларды шақыру, қарғау мақсатында қолданылады. Одағайлардың басқа сөз таптарынан өзгешелігі – олардың жеке тұрып лексикалық мағынаны білдіре алмауы, нақты ұғымдық мәнінің болмауы және басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспеуі. Жалпы одағайлар жұмсалу орнына қарай бір мағыналы және көп мағыналы болып келетіні мәлім. Мысалы тіліміздегі *қап*, *алақай* сөздері үнемі тек бір мағынада ғана жұмсалады: өкіну және қуану. Ал *а!* *ә!* одағайлары сұрау, ренжу, жекіру, шақырғанға жауап қату, ойға түсіру, біреуді өзіне қарату, әжуалау, мысқылдау мағынасында да қолданылып жатады. Одағайлардың көп мағыналылығы негізінен интонация арқылы көрініс табады.

Ғалым Ғ.Айдаровтың көрсетуінше, Орхон-Енисей жазбаларында одағай сөз қатарына жатқызылып жүрген бір ғана сөз бар. Бірақ ғалым бұл сөзді одағай емес, көсемше деп есептейді: *айыта*.

Қазіргі кезеңде одағайлар 3 топқа бөлініп

көрсетіліп жүр:

1. Көңіл-күй одағайлары;
2. Императивтік одағайлар;
3. Тұрмыс-салт одағайлары [2, 564].

1. Көңіл күй одағайлары. Бұл топтағы одағайлар адамның әртүрлі сезімдерін, көңіл күйін білдіреді. Сондықтан бұл топтағы одағайлар негізінен жағымды және жағымсыз көңіл күйді білдіреді.

Ескерткіштерде бұл топқа жататын мынадай одағай сөздер бар:

Уай, сен иазулы кіші – Ай, сен жазықты кісі!

Айвай, тейу қылды іфған – ойбай деп шашын жұлды.

Иүрір өз халыны таңлаб қылу вай – жүрер өз халін ойлап, ойбай салып.

Қаны ол Иусуфум тейу қылу аһ – кане ол Жүсібім деп аһ ұрды.

Даріға мен қатыңда болмағайман – дариғай (шіркін) мен қасыңда болмаймын-ау.

О, сіз барыңыз – О, сіз барыңыз!

Е, татлы бейгінем – е, тәтті бәйгінем!

2. Императивтік ишара одағайлары. Бұл топқа адам не хайуанға бағышталып айтылатын шақыру, жекіру, тыйым салу, бұйыру мақсатымен қолданылатын одағай сөздер жатады.

Ескерткіштерде кездесетін төмендегідей одағайларды біз осы топқа жатқыздық:

Айтты ай шаһыншаһ шадыман бол – айтты, әй шаһыншаһ, шадыман бол (қуан).

Айа сен кітабны оқыған кіші – ей, кітапты оқыған кісі.

Ай ана, мұсылман болғыл егер мұсылман бол-

масаң өлсем өлермін сенің емшегіңні еммен теб – Ай, ана! Мұсылман бол, егер мұсылман болмасаң, өлсем де сенің емшегіңді ембеспін деуші еді.

Малға, үй хайуандарына бағышталып айтылатын одағайлар ескерткіштерде кездеспейді.

3. Тұрмыс-салт одағайлары. Бұған адамдардың амандасу, қоштасу т.б. сыйластық белгісі ретінде қолданылатын сөздері жатады. Бұлар тілімізде шағын ғана топ құрайды: *Хош, Хайыр, Рахмет, Ассаулаумағалейкум, Құп, Ләббай, кеш жарық.*

Тұрмыс салт одағайлары ескерткіштер тілінде кездеспейді деуге болады.

Қорыта айтқанда, біз қараған қыпшақ тілді ескерткіштерде кездесетін жоғарыдағы мысалдардың барлығындағы одағай сөздердің мәні қазіргі тіліміздегі мағынасынан еш айырмашылығы байқалмайды. Ал қыпшақ тілді жазба ескерткіштерде одағай сөздердің аз қолданылу себебін одағайлардың көбінесе көркем шығарма тіліне тән (әсіресе диалог) болғандығымен байланыстыруға болады, сондықтан да орта ғасырларда белгілі бір нормаға қатаң бағынған жазба тілде олардың аз кездесуі түсінікті жайт.

ӘДЕБИЕТ

1. *Сабыр М.* Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 316 б.

2. Қазақ грамматикасы. Астана. 2002. 784 б.